

СТРУКТУРНО-ДЕРИВАЦІЙНІ ТИПИ ЗООЛЕКСЕМ: НЕМОРФОЛОГІЧНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ У статті з'ясовано особливості морфологічної структури лексем на позначення тварин, утворених неморфологічним способом, проаналізовано словотвірні типи, що спеціалізуються на вираженні словотвірного значення тварини. Ключові слова: неморфологічний спосіб, номени, зоолексеми, похідні й непохідні основи. Which are formed by non-morphological way, word-building types specializing on expressing word-building meaning of the animal are explored. Key words: non-morphological way, nomens, zoolexems, derivative and non-derivative stems.

Зоологічна номенклатура /найменування тварин/ української мови характеризується як семантичною неоднорідністю, так і різноманітністю словотвірної структури. Формально-сміслова особливість зоологічних назв пояснюється, з одного боку, використанням у науковій зоологічній літературі традицій класичної латинської термінології, з другого боку, нові лексеми утворюються різними способами, що існують в українській літературній мові.

Розділ I. Актуальні проблеми граматики

25

Системність термінів української зоологічної номенклатури, їх похідних виявляється у тому, що слова об'єднуються у словотвірні типи. У зоологічній номенклатурі (найменування ссавців) наукові поняття виражаються іменниками. Прикметники є елементами складних слів і словосполучень. Усі українські лексеми, що означають найменування тварин, структурно поділяються на два типи: – зоологічні номени; – терміни-словосполучення. Значна частина зоолексем є давніми, непохідними утвореннями і з погляду сучасної української мови не підлягають поясненню. Їх значення можуть трактувати лише етимологічні словники [2; 6; 9; 10]. Непохідні лексеми, хоча в мові-основні вони є похідними утвореннями, поділяються на дві групи з погляду походження: національні та запозичені. До національних найменувань належать 54 зоолексеми: баран, бик, білка, бобер, бугай, валах, ведмідь, вепр, видра, вихухіль, вівця, віл, вовк, горностаї, заєць, звір, зубр, ізюбр, їжак, кажан, кінь, кіт, кнур, кобила, коза, корова, кріт, куна, лайка, лань, ласка, лис, лось, миша, нетопир, олень, пес, поросся, росомаха, свиня, серна, скот, собака, соболь, теля, тур, ховрах, хом'як, хорт, хохла, худоба, щеня, щур, ягня. Запозичені непохідні зоолексеми представлені 79 одиницями: архар, бабак, байбак, барс, борсук, бізон, бурундук, верблюду, вівера, газель, гепард, гібон, гієна, горила, дельфін, джейран, доберман, дог, дюгонь, єнот, єхидна, жирафа, зебра, зебу, ішак, кабан, кабарга, кашалот, кенгуру, кит, колонок, кріль, ламантин, лев, лемур, леопард, лорі, лота, льоха, мавпа, мамонт, мангуста, марал, меделян, мерин, мопс, морж, нерпа, нутрія, ондатра, опосум, осел, панголін, панда, пантера, пінчер, примати, рись, сайга, сарна, сирена, скунс, слон, сугак, сурок, тапір, тарбаган, тер'єр, тигр, тушканчик, тюлень, фауна, цап, цивета, шакал, шиншила, шакапа, ягуар, ящір. У системі досліджувальної лексики вони виступають немотивованими словами у словотворчих гніздах, які об'єднують споріднені слова на основі семантичної спільності. Серед непохідних слів виділяються окремі слова, які не є твірними і не мають похідних. Тому вони не створюють словотворчих гнізд. Є вони запозиченнями і належать до міжнародних найменувань

тварин: – англійські: боксер, бульдог, гемпшир, гну, грізлі, динго, лемінг, мустанг, пойнтер, поні, сейвал, сетер, спаніель, стиплер, фінвал, фляєр, шропшир; – французькі: арден, бабуїн, вампір, дромадер, дромедар, маго, макі, муфлон, ньюфаундленд, павіан, першерон, прекос, рамбульє, раса, сапажу; – тюркські: аргалі, аргомак, бахмат, дзерен, ірбіс, калан, каракал, корсак, кулан, манул, тарпан, харза; – африканські: галого, геренук, канна, куду, мандрил, окапі, шимпанзе; – німецькі: антилопа, мартишка, пудель, такса, шпіц; – іспанські: вігонь, вікунья, гуанако, інфантадо, коаті, лама; – індіанські: агуті, карибу, коата, койот, кугуар, оцелот; – латинські: адакс, гіпопотам, резус; – із санскриту: гарна, гаур, гаял; – грецькі: онагр, пардус; – арабські: мегарі, мехарі; – португальські: макака, сервал; – малазійські: орангутанг, сіаманг; – італійські: капуцин; – шведські: нарвал; – гебрійські: бегемот; – з австралійських мов: коала.

ЛІНГВІСТИКА. Випуск XXII

26

У статті аналізуються словотвірні типи зоологічних номенів, що утворені неморфологічним (лексико-семантичним і морфолого-синтаксичним різновидами) способами. Первісна основа зоологічних номенклатурних назв – загальноживальні слова, і тому всі прості зоонайменування, що позначають тварин класу ссавців, у минулому утворені лексико-семантичним способом. На сучасному рівні у зоологічній номенклатурі творення лексем лексико-семантичним способом найменш поширено. Цим способом утворені терміни котик – на позначення морського ссавця з родини вухатих тюленів, ньюфаундленд, сенбернар, доберман – найменування службових собак, беркшир, йоркшир – найменування порід свиней. Особливість цього способу творення термінів полягає у тому, що похідне слово утворюється лише шляхом зміни семантики твірної лексеми. Слово, що стало базою для семантичного утворення зоонайменування, продовжує вживатися у літературній мові у своєму первинному значенні: лексема котик у зоотермінології означає тварину з родини тюленів, а у літературній мові вона функціонує із значенням зменшеності та пестливості по відношенню до лексеми кіт. Відокремившись від значення загальноживаного слова, зоонайменування котик стало самостійним словом-номеном, яке є основою для утворення зоотерміна котик. Отже, маємо приклад послідовного лексико-семантичного словотворення. Номені ньюфаундленд, сенбернар у первинному значенні є географічними назвами, а у зоотермінології означають службових собак, що були виведені у даних місцевостях. Номенклатурна одиниця доберман означає службову собаку і утворена на основі прізвища німецького собаководда Л. Добермана, що вивів цю породу. Лексеми беркшир і йоркшир утворені від географічних назв графств Англії, де були виведені ці породи свиней. На думку деяких лінгвістів, цей спосіб не є словотворчим у повному розумінні, бо він не пов'язаний із появою формально нового слова, і тому його краще розглядати у розділі, присвяченому проблемам лексикології, а не словотворенню [5, с. 69]. Ми приєднуємося до авторів «Сучасної української літературної мови», які вважають, що при лексико-семантичному словотворенні нова дериватема виникає з новими граматичними та семантичними ознаками [8, с. 27]. Морфолого-синтаксичне словотворення здійснюється на основі переходу слів з однієї частини мови в іншу. У процесі творення таким способом слово набуває нового значення внаслідок зміни морфологічних ознак і синтаксичних функцій. Для зоологічної номенклатури української мови характерно утворення

номенів шляхом субстантивації, тобто переходу прикметників у розряд іменників. Перейшовши до складу іменників, прикметники втрачають своє значення та набувають предметності, що є семантичною основою іменників. Разом із семантикою іменника субстантивовані прикметники набувають граматичних ознак іменника і виконують синтаксичні функції іменника. До цієї номенклатури належать 138 найменувань типів, класів, рядів, родин, родів, тварин, які утворені у процесі субстантивації. Вживаються вони тільки у формі множини: агутієві, бабакові, багаторіздеві, бегемотові, бикові, бичачі, білугові, білячі, боброві, броненосцеві, ведмедькові, ведмежі, верблюдові, вилорогі, видроземлерийкові, віверові, вовчі, водосвинкові, вомбатові, восьмизубові, гібонові, гімнурові, гієнові, гладконосі, гоферові, даманові, дикобразові, дюгоневі, єнотові, єхидневі, жуйні, зайцеві, зайцеподібні, заячі, звірозубі, звіроподібні, землерийкові, златокротові, зориллові, зрослопалі, ігрункові, індрієві, їжаківі, кабаргові, калієві, капучинові, качконосові, кашалотові, кенгурові, китові, китоподібні, клоакові, клоачні, комахоїдні, конячі, копитні, косаткові, котячі, криланові, кротові, куницеві, кускусіві, ламантинові, ластоногі, лемурові, лятятові, лінивцеві, лорієві,

---

Розділ I. Актуальні проблеми граматики

27

мартишкові, мишачі, мишині, мишівкові, мозолоного, моржеві, мурашкоїдові–мурахоїдові, напівтушканчикові, нежуйні, непарнокопитні, неповнозубі, носорогові, нутрієві, однопрохідні, оленеві, оленькові, опосумові, панголінові, панциркові, парнокопитні, пекарієві, піщаникові, плацентні, плацентарні, повчкові, полівкові, порожнисторогі, псові, роздільнопалі, рукокрилі, свинкові, свинячі, сивучеві, сиреноподібні, сіноставцеві, смугачеві, сліпакові, слонові, собакоголові, собачі, соневі, сумчасті, тапірові, терекові, трубкозубові, тушканчикові, тюленеві, хижі, хоботні, хом'якові, хордові, хохулеві, хребетні, цебусові, ценолестові, черепні, чіпкохвості, шерстохвості, шиншилові, яйцекладучі, ящерові, ящероподібні [3; 7; 1; 4]. Наприклад: «Подібно до інших ігрункових, уїстіті мають округлу голову з плоскою мордочкою...» [3, с. 38]; «Жуйні /Ruminanta/ – підрид парнокопитних ссавців» [1, с. 183]; «Особливий бідний тут /фауна тундри/ видовий склад ссавців, з яких трапляється представники хижих /Carnivora/, парнокопитних /Artiodactyla/ і гризунів /Rodentia/» [3, с. 89]; «Із ссавців найхарактерніші неповнозубі» [7, с. 149]. Таким чином, морфолого-синтаксичним способом утворена значна кількість лексем, оскільки процес субстантивації характерний для терміної лексики. Аналіз неморфологічних способів словотворення зоолексем у складі сучасної української мови дозволяє зробити висновки: лексико-семантичний і морфолого-синтаксичний способи творення зоонайменувань мають спільні риси – не використання таких афіксів словотворення, як суфікси, префікси й інтерфікси. Слова набувають тільки нового лексичного значення, тобто відбувається процес переосмислення наявних лексем у мові. Більш продуктивно морфолого-синтаксичне словотворення слів: для зоономенклатури української мови характерно творення номенів шляхом субстантивації. А лексико-семантичне словотворення характеризується послідовною вторинною номінацією.

ЛІТЕРАТУРА 1. Біологічний словник / За ред. акад. І.Г. Підоплічка та ін. – К., 1974. – 552 с. 2. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / Редкол.: О.С. Мельничук (головний ред.) І.К.

Білодід, В.Т. Коломієць, О.Б. Ткаченко; АН УСРС. Ін-т моваознавства ім. О.О. Потебні. – К.: Наукова думка, 1982–1989. 3. Корнеєв О.П., Кістяківський О.Б. Посібник з географії. – К.: Радянська школа, 1956. – 137 с. 4. Маркевич О.П., Татарко К.І. Російсько-українсько-латинський зоологічний словник. – К., 1983. – 411 с. 5. Основы построения описательной грамматики современного русского языка. – М.: Наука, 1966. – 211 с. 6. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. Т.1-2. – М.: ГИС, 1953. 7. Пузанов І.І. Посібник з зоогеографії. – К.: Радянська школа, 1949. – 504 с. 8. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1979. – 406 с. 9. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – В 4-х томах. – М., 1986 – 1987. 10. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. – М.: Наука, 1974 – 1980. –Вып. 1– 8.